

TÜRK MİTOLOJİSİNİN ANA HATLARI

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu

YAYIN NU: 1575

KÜLTÜR SERİSİ: 900

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-992-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1-8. Basım: 2002-2017, Kabalcı Yayınevi

9. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Fotoğrafı: Doğu Türkistan, Koço A Tapınağı'ndan 8-9. yüzyıla ait bir cin başı (Berlin, Staatliche Museen, MIK III 4527; *Along The Ancient Silk Routes - Central Asian Art From The West Berlin State Museums*, New York 1982, r. 99).

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: Fatma Konal

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.

Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

YAŞAR ÇORUHLU; 01.01.1964 tarihinde Trabzon'da doğdu. İstanbul Davudpaşa Lisesi'ni bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girdi. Türk ve İslâm Sanatı kürsüsünde öğrenime başladı. YÖK kurulduktan sonra Arkeoloji ve Sanat Tarihi olarak birleştirilen bölümde, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'na devam ederek 1985 yılında yüksek öğrenimini tamamladı. 16 Nisan 1986'da Mimar Sinan Üniversitesi (şimdiki Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nde asistan olarak göreve başladı.

1985-1986 döneminde yüksek lisansını *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatında Orta Asya ile Bağlantılar* konulu teziyle tamamladı. 1988-1989 döneminde başladığı doktora çalışmalarını ise 1992'de tamamladı ve *Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi* başlıklı teziyle Doktor ünvanını aldı.

1993 yılında Yrd. Doç. Dr. olarak öğretim üyeliğine yükselen Çoruhlu, 2002 yılında aynı üniversite ve bölümde Doçentlik kadrosuna atandı ve 2006'da aynı bölümde profesör oldu.

Emekliliğine kadar geçen süre içinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde görevine devam eden olan araştırmacı, çalışmalarını Orta ve İç Asya Türk Sanatı ve Arkeolojisi, Türk Mitolojisi, Türk Sanatı'nda İkonografi ve Semboller, Asya ve Anadolu Türk Sanatı İlişkileri konularında yoğunlaştırmıştır. Çok sayıda uluslararası ve milli kongre, sempozyum ve seminerlere katılmış, kitapları ve birçok makalesi yayınlanmıştır. Adı geçen üniversitede ve bölümde doktora düzeyinde, *Türk Sanatı'nda İkonografi Araştırmaları*, *Orta Asya Türk Kaya Resimleri*, *Orta Asya Türk Resim Sanatı*; yüksek lisans seviyesinde, *Asya Türk Arkeolojisi ve Türk Sanatında Semboller*; lisansta ise *Türk Mitolojisi*, *İslamiyetten Önce Türk Sanatı*, *İslamiyetten Sonra Asya Türk Sanatı*, *Çin Sanatı*, *Hint Sanatı* derslerini vermiş ve ayrıca çalışma konularında tezler yaptırmıştır. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu, MSGSÜ, Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin müdürlüğünü de yapmıştır.

Yaşar Çoruhlu, Türkiye'de Orta ve İç Asya Türk Sanatı, Türk Mitolojisi ve Türk Sanatı'nda İkonografi ve Sembolizm konularında 30 yılı kapsayan çalışmalarını halen sürdürmekte olup Türkiye'de daha önce bu alanlarda faaliyet gösteren, vaktiyle asistanı olduğu hocası Prof. Nejat Diyarbakirli, Prof. Dr. Emel Esin'den ve Türk Mitolojisi alanında Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i takiben, en yetkin ve verimli bir şekilde bilimsel üretim yapan ve bugün itibarıyla alanında tek ve zirvede olan bir bilim insanımızdır. Çalışmaları ile Türkiye'deki Orta ve İç Asya Türk Sanatı araştırmalarının bilhassa da erken devir Türk sanatı çalışmalarının akademik çevrelerde tutunmasını, benimsenmesini, gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır.

Çoruhlu çalışma süreci içerisinde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Ukrayna ve Kırım, Romanya, Moldova ve Macaristan gibi ülkelerde çalışma ve incelemeler yapmış, kendi alanında lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri çalıştırmış, kitaplar ve pek çok makale yayınlamış, çeşitli uluslararası ve ulusal sempozyum ve kongrelere katılmıştır. Türkiye'de ilk defa olmak üzere "Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi" başlığı altında kongreler düzenlemiş,

Kars/Ani kazılarının dört yıl başkanlığını sürdürmüş ve ayrıca altı yıl boyunca İstanbul Anıtlar bölge kurulunda üye ve başkan yardımcılığı görevini yapmıştır. Yaşar Çoruhlu Orta ve İç Asya Türk Sanatları ve Türk Mitolojisi konularında çeşitli kurum ve üniversitelerde birçok konferans vermesinin yanı sıra sözü edilen bu konularda çok sayıda televizyon programına katılmış, dergi ve televizyon belgesellerinde kendisiyle röportajlar gerçekleştirilmiştir.

Yaşar Çoruhlu, Haliç Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü'nde Türk Sanatı ve Türk Mitolojisi dersleri vermeye devam etmektedir.

KİTAPLAR

Türk Sanatının ABC'si, Simavi Yayınları, İstanbul 1993.

Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınları, İstanbul 1995 (Geliştirilmiş 2. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2014).

Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1997.

Türk Mitolojisinin ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1999.

Türk İslam Sanatı'nın ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2000.

Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2002 (8. baskı 2017).

(A. Acar – Ü.A. Yılmaz – B. Ceren ile birlikte), *Sultan Sancar Türbesi – Soltan Sanjar Kümmedi*, TİKA Yayınları, Ankara 2004.

Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007 (3. baskı 2017).

Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I - Proto-Türk Devrinden, MS 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II - Vahşi ve Evcil Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	13
ÖN SÖZ.....	15
VIII. BASKI İÇİN ÖNSÖZ.....	17
IX. BASKIYA ÖNSÖZ.....	19

GİRİŞ/19

•

I

ŞAMANİST MİTOLOJİ

ŞAMANİZM.....	27
ŞAMANİST TANRILAR VE RUHLAR.....	29
Tanrı Kavramı.....	29
Göksel Tanrılar ve Ruhlar.....	32
Gök Tanrı.....	32
Güneş ya da Ay Tanrısı ya da Güneşe, Aya ve Yıldızlara Tapınma.....	36
Ülgen.....	41
Yayık.....	44
Suyla.....	45
Karlık.....	46
Utkucu [Utkuucu / Güler Yüzle Karşılaman].....	46
Yıldırım Tanrısı.....	46
Savaş Tanrıları ve Yukarı Dünyanın Hastalık Veren Kötü Ruhları.....	47
YER-SU (ORTA DÜNYA VE AŞAĞI DÜNYA) TANRILARI VE RUHLARI.....	48
Genel Açıklamalar.....	48
Yo Kan.....	52
Talay Kan.....	52
Umay.....	53
Ana Maygl ve Ak-Ene.....	61
Rüzgâr ve Yağmurla İlgili Öğeler.....	61
Ateş.....	66
Ev Ruhları.....	69
YERALTINA (AŞAĞI DÜNYA) MENSUP İLAHLAR/RUHLAR.....	70
Ertik.....	70
KÖTÜLÜĞÜN TASVİRİ.....	74
ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİNDE TÖZLER (PUTLAR).....	103
ŞAMAN (KAM).....	108
Şamanlığa Seçilme, Şamanın Eğitimi ve Özellikleri.....	108
Şaman Elbisesi.....	123
Türkiye, Ankara Üniversitesi'nde Muhafaza Edilen Şaman Kostümü.....	127
Şaman Davulu.....	130
Türkiye, Ankara Üniversitesi'nde Muhafaza Edilen Şaman Davulu ve Tokmakları.....	140
Şamanın Kullandığı Diğer Nesnelere.....	142
Şaman Törenleri ve Dualarından Örnekler.....	143
Törenler.....	143

II

TÜRK MİTOLOJİSİNDE EVREN/DÜNYA TASARIMLARI

EVREN/DÜNYA TASARIMLARI.....	149
YARADILIŞ VE TÜREMEYLE İLGİLİ EFSANELER.....	158
Yaradılış Destanları.....	158
Dünya Neyin Üstünde?.....	159
Türeme Efsaneleri.....	172
Hayvanlardan Türeme.....	172
Ağaçtan Türeme ve Dünya/Hayat Ağacı.....	177
Değişik Unsurlardan Türeme (Babasız Doğum).....	184

III

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ÖLÜM VE KIYAMET

ÖLÜM.....	189
Sanat Tarihi ve Arkeolojik Buluntulara Göre Eski Türklerde Ölüm.....	195
Budist Devir.....	201
KIYAMET YA DA DÜNYANIN TAHRİBİ.....	204

IV

TÜRK KAHRAMANLARI

1. Alp Er Tunga.....	210
2. Köğüdey Mergen.....	217
3. Çaçtani Bey.....	229
4. Oğuz Kağan.....	232
5. Kahraman Manas.....	242
6. Ah Çibek Arıç.....	247

V

TÜRK MİTOLOJİSİNDE HAYVANLAR

ANKA, SİMURĞ, PHOENİX, GARUDA, GRİFON.....	261
EJDERHA.....	263
KARTAL VE AVCI KUŞLAR.....	265
KURT.....	266
ASLAN.....	269
KAPLAN.....	271
AYI.....	273
AT.....	274
GEYİK.....	276
BALIK.....	278
BOĞA (ÖKÜZ, İNEK).....	279
DEVE.....	281
FİL.....	283
HOROZ VE TAVUK.....	285
KAPLUMBAĞA.....	287
KEDİ.....	288
KOYUN, KOÇ VE KEÇİ.....	290
YIRTICI OLMAYAN KUŞLAR.....	292
KÖPEK.....	295

MAYMUN	297
TAVŞAN	298
TİLKİ	299
YILAN	300
AV VE SİMGEÇİLİĞİ	302
HAYVAN MÜCADELE SAHNELERİ	309
EJDERHA İLE MÜCADELE	312
TÜRK HAYVAN TAKVİMİ	314

VI

TÜRKLERDE DİNİ TÖRENLER VE BAYRAMLAR/319

VII

TÜRK MİTOLOJİSİNDE RENKLER VE SAYILAR

RENKLER.....	329
Siyah	331
Kırmızı	334
Mavi.....	336
Beyaz	338
Yeşil.....	339
Sarı	341
SAYILAR.....	343
Bir	347
İki	347
Üç	347
Dört.....	348
Beş.....	349
Altı.....	349
Yedi.....	349
Sekiz	350
Dokuz.....	350
On.....	350
On iki.....	351
On dört.....	351
On yedi	351
On sekiz	351
On dokuz.....	352
Yirmi sekiz	352
Kırk	352
Altmış altı	352
Yetmiş	352
Seksen	353
Doksan dokuz.....	353
Yüz Yirmi.....	353

ÇİZİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI	355
RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI.....	357
RENKLİ RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI	361
KAYNAKÇA	365
DİZİN	383
RENKLİ RESİMLER	395

ÖN SÖZ

Bu kitap, Türk Mitolojisinin ABC'si (1998) isimli kitabın gözden geçirilip genişletilmesi sonucunda ortaya çıktı. Elbette bir önceki kitapla karşılaştırıldığında çok daha fazla etnografik malzeme ve sanat eseri içermekte, söz konusu eserlerin özelliklerine ve mitleri nasıl yansıttığına geniş olarak değinilmektedir.

Bu çalışmada, Türk mitolojisinin tarihsel yönüyle ilgili eserlerden olduğu kadar, günümüze dek eski inançlarını koruyabilmiş çeşitli Türk topluluklarında yapılan bilimsel araştırmalardan da yararlanıldı. Temel kültürel unsurlardan oluşan bir zemin üzerinde, tarihsel gelişim dikkate alınarak, Türklerin ortağı olduğu ya da sonradan dahil olduğu mitolojiler incelenmeye çalışıldı. Konu daha çok Türk topluluklarını ilgilendirecek biçimde çözümlenmeye çalışıldığı için, aynı mitoloji grubuna giren diğer topluluklara zorunlu olmadıkça değinilmedi; değişik topluluklar, mitolojiye ilişkin bir konuya atıfta bulunmak ya da benzerlikleri ortaya koymak gerektiğinde söz konusu edildi.

Genel anlamda ele alacak olursak Türk mitolojisi, Türk kültür tarihi için olduğu kadar, sanat tarihi için de büyük önem taşımaktadır. Bazı araştırmacılar, Türk mitolojisinin sanat eserlerinde ifadesini bulamadığından söz ederler; bu durum aslında Türk sanat eserlerinin mitolojiyle yoğrularak işlenmemesinden kaynaklanmaktadır. Umuyoruz ki bu çalışma, Türk mitolojisinin sanat eserlerine yansımadağı görüşünü büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır.

Çalışmalarım sırasında çeşitli yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Tülin Çoruhlu'ya, Bilgehan ile Elif Çiçek Çoruhlu'ya ve beni bu kitabı yazmaya teşvik eden Mustafa Küpüşoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

Yaşar Çoruhlu
Küçük Yalı, 03.10.2001

VIII. BASKI İÇİN ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi çalışmaları hızla gelişiyor ve yayılıyor. Artık Türk toplumunun önemli bir kesimi “Türk Mitolojisi” alanının varlığını biliyor ve bu alanın milli kimliğinin oluşumundaki yerinin önemli olduğunu kavlıyor. Çok hızlı olmasa da istikrarlı bir şekilde Türk Mitolojisi’nin çeşitli konularını Yüksek Lisans ve Doktora olarak çalışanların sayısı arttığı gibi romanlarında bu konuları işleyen yazarlar, tablolarında veya sanat işlerinde Türk Mitolojisi’nden ilham alan sanatçılar, sinema filmi senaryoları yapanların, vs. sayısı da her türlü fiziksel veya düşünsel engellere rağmen artmaya devam ediyor.

Akademik dünyada da Türk Mitolojisi çalışmaları kendine sağlam bir yer edindi. Çeşitli bilim insanları Türkiye şartlarına göre azımsanmayacak sayıda Türk Mitolojisi ve ilişkili konular üzerine kitaplar ve makaleler kaleme aldılar. Sanat Tarihçileri, Arkeologlar, Türk Dili ve Edebiyatı uzmanları, Türk Halk Bilimi uzmanları, Etnoğrafılar, Antropologlar, Din Tarihçileri, Tarihçiler, Felsefeciler zaman zaman birbirleri ile ilişkiler temin ederek ve birlikte hareket etmek suretiyle ve heyecanla Türk Mitolojisi alanına katkılarını arttırarak sürdürmeye başladılar.

Bu ortam içerisinde VIII. Baskısını elinizde tuttuğunuz “Türk Mitolojisi’nin Ana Hatları” başlıklı kitabımız değerinden hiç bir şey kaybetmedi. Aksine iyice tanınır hale gelerek alanında klasikleşti. Sevilen ve aranılan bir kitap oldu. Kısa süre içinde yapılması durumunda kalınan yeni baskılar, kitabımıza çeşitli yerlerde yapılan atıflar bu durumu kanıtıyor.

Öte yandan bizim de konu ile ilgili çalışmalarımız devam ediyor. Bu çalışmalarda elde ettiğimiz sonuçları gerekli gördüğümüz zamanlarda kitabın yeni baskılarında öz bir biçimde ve ilgili yerlerde yansıtıyoruz. Bu baskıda da “kötülüğün tasviri” konulu küçük bir bölümü Erlik ve Kötü ruhları çok kısa olarak anlattığımız bölüme ilave etmeyi uygun gördük.

Kitabımın bu yeni şeklinin de çeşitli alanların bilim insanlarına, araştırmacılara, öğrencilere ve konuya mearaklı çeşitli mesleklerden okuyucu kitlesine faydalı olacağını umuyorum.

Eserin bu baskısını en iyi şekilde gerçekleştiren Kabalcı Yayıncılık sahibi Sabri Kabalcı beye ve baskının gerçekleşmesini sağlayan Murat Ceyişakar’a ve emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu
İstanbul / Kartal
15 Ağustos 2017

IX. BASKIYA ÖNSÖZ

Türk Mitolojisinin Ana Hatları kitabımız, kendine açtığı yoldan ilerlemeye ve Türk insanına yabancı mitler ve sembollere göre düşünmek ve üretmek zorunda olmadığını hatırlatmaya devam ediyor.

Hem akademisyenler hem diğer araştırmacılar ve hem de öğrenciler için, mitoloji alanı yöntemlerine göre yazılmış çalışmamız, başka saha ve mesleklerdeki insanlar ve konuyu merak edenler için de temel bir kaynak kitap olma özelliğini korumaktadır. Eserin bir diğer özelliği de sanat tarihçisi bakış açısıyla yazılması ve Türk mitolojisinin Türk sanatı alanına yansımalarına da yer vermesidir.

Bu baskıda yayını yeniden gözden geçirdik ve üzerinde yeni çalıştığımız “kahramanlar” konusunu da kitabın bünyesi ve hacmine uygun olarak genişleterek yeni baskıya koymayı gerekli bulduk.

Kitabımızın bu yeni baskısını itinalı bir şekilde hazırlayan ve yayımlayan Ötüken Neşriyat yetkililerine ve değerli editörümüz Göktürk Ömer Çakır'a içtenlikle teşekkür ederim.

Eserimizin bu yeni şeklinin de faydalı olacağı ümidiyle, sevgili okurlarımıza iyi okumalar diliyorum.

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU
10.10.2020
İstanbul/Aydınevler

GİRİŞ

TÜRK MİTOLOJİSİ, Türk sanatında olduğu gibi Orta ve İç Asya'da paleolitik devirden beri gelişip bozkır kültüründe yeniden biçimlenen ve proto-Türklerce (kendi katkılarıyla birlikte) farklı bir bütün haline getirilerek yeniden ortaya çıkan bir oluşum sürecine sahiptir. Bu nedenle Türklerden önceki devrelerin mitolojik karakterli arkeoloji ve sanat tarihi malzemesi, Türk mitolojisi için de önem taşır.¹ Esas olarak erken devirlere kadar geri gitmeyeceksek de özellikle proto-Türk ve Hunlardan itibaren ele aldığımız Türk mitolojisine ilişkin sanat eserleri ya da arkeolojik nesnelere zaman zaman değineceğiz.

Dünya mitolojileri bağlamında, mitosları sanat eserlerinden ayırmanın mümkün olmadığı açıktır. Söz konusu mitosları yaratan toplum, onları sürekli olarak gelecek nesillere aktarır. Toplumun gelişim çizgisi içinde mitosların etkisinin ikinci planda kaldığı görülürse de toplumun çeşitli gelenekleri, bu geleneklere bağlı olarak ortaya konan el sanatı, hatta plastik sanat ürünleri geçmişten süzülerek günümüze kadar ulaşan mitolojik değerleri yansıtır. Bu toplumun sanatını geri planda besleyen temel bir yapı her zaman söz konusudur.

Mitlerin ortaya çıkmasındaki en önemli etken –özellikle erken devirler söz konusu olduğunda– “din”dir. Tören ve büyüyle ilgili çeşitli uygulamalar mitlerin oluşumunu besleyen en önemli kaynaklardır. Küçük büyük her dinin yarattığı bir mitoloji vardır. Kültürün insanlar arasındaki bağlantıyı sağlayan bu önemli unsuru, doğal olarak kendi sanatını da yaratacaktır. Bu sebeple sanat tarihimizin, Türk mitolojisiyle ilgili çalışmalar yapılmadan aydınlatılabilmesi mümkün değildir.

Söz, öykü ya da efsane anlamına gelen mit (mythos) ile destan kavramlarına da kısaca değinmekte yarar var; ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade şöyle der:

Mit kutsal bir öyküyü anlatır: en eski zamanda, ‘başlangıçtaki’ masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, doğüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası olsun bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatır.

¹ J. Campbell, *Batı Mitolojisi-Tanrı'nın Maskeleri*, çev. K. Emiroğlu, Ankara 1992, Türklerle ilgili alanlar için s. 346-363.

Eliade mitin bir yaratılış öyküsü olduğunu belirtir ve mitlerdeki kişilerin olağanüstü varlıklar olarak kimi zaman insanlarla ilişkiye girdiğini ifade eder. Böylece doğaüstü ve kutsal varlıklar, insanın insani özellikler edinmesini sağlamış olurlar.² Bu durumda efsane (mit) doğaüstü varlıklara ilişkin olayları konu alır. Destan (*legend*), efsanenin karşıtı olarak insanların yarattığı bir olaydır. Burada yeryüzündeki kahramanların yaptığı işler ve başarılarından geçen olayların yazıya geçirilmesi, yeryüzünde yaşayıp yaşamadıkları gibi şeylerin tarihsel temellere dayanarak araştırılıp kaydedilmesi söz konusudur. Bu farklılığa rağmen destanlar da genellikle mitoloji kapsamında ele alınır. Mitolojinin kapsamı günümüzde hayli genişlemiştir. Destanlar, hikâyeler, masallar, romanlar ve hatta insanın günümüze kadar süren yaşantısının kayıtları ve şimdiki hayatımız da mitolojinin konusudur; çünkü tüm bunların içinde mitlerin yansımaları ya da başkalaşmış biçimleri mevcuttur.

Erken devirlerde sosyal bilimciler mitleri masal, hikâye niteliğinde –basit, gerçeklikten yoksun– ürünler olarak kabul ediyorlardı. Artık bilim adamları mitleri, ait oldukları toplumlarca bir zamanlar meydana geldiğine inanılan olayların kutsal anlatımları olarak kabul etmekte ve bu yönleriyle topluma model oluşturduklarına dikkat çekmektedirler.

Mit köküne eklenen – logos (söz, bilgi) sözcüğü ile “Mitler bilgisi veya bilimi” anlamına gelen mitoloji ismi oluşturulmuştur. İster Dünya ve isterse Türk Mitolojisi için söz konusu olsun mitoloji kendini ilgilendiren olayları, bilimsel disiplinler oluşturan bölümler halinde anlatır. Bunların başlıcaları Teogoni (Tanrılarla ilgili olay ve mitler), Kozmogoni (Evren ve Dünya'nın oluşumunu izah eden mitler), Antropogoni (İnsan ve yaratılışı ya da ortaya çıkışı ile ilgili mitler) ve Eskatoloji (İnsan, Evren ve Dünya'nın geleceği, kıyamet, ölüm ve ölüm sonrasını anlatan mitler-efsaneler)'dir.

² M. Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, İstanbul 1993, s. 15.

I

ŞAMANİST MİTOLOJİ

ŞAMANİZM

Şamanizm, milattan önceki devirlerden bu yana Türklerin ve çevrelerindeki toplulukların, İç Asya ve Orta Asya’da yaşadıkları bölgelerde uyguladıkları, şaman ya da kam adı verilen din adamları aracılığıyla gerçekleştirilen bir inanç ve uygulamalar bütünüdür.

Bazılarına göre bir dini ifade eden bu terimin karşılık geldiği inanç sistemi, aslında İslamiyet, Hıristiyanlık, Budizm gibi tam anlamıyla teşekkül etmiş bir din değil tanrılar, ruhlar ve insanlar arasında ilişki sağlayan bir sistem ve tekniktir. Başka bir görüşe göre ise bir din olmakla birlikte bu, onu tümüyle kavrayabilecek yeterli bilgiye sahip olmadığımızdan açıkça ortaya konulamamaktadır.

Şamanizm sözcüğü Tunguzcadaki şaman isminden gelmektedir. Bu sözcük Rus bilim adamları aracılığıyla bilim terminolojisine girmiştir.¹ Türk topluluklarında şaman teriminden çok “kam” sözcüğü kullanılmıştır; bu yüzden söz konusu inançlar bütününe “kamcılık” demek de mümkündür ya da Orta Asya’nın bazı bölgelerinde kullanıldığı gibi “tanrıçılık” veya “tengircilik” de denilebilir. Aşağıda da şaman denilen din adamı ile ilgili olarak tartışılacağı gibi eski Türkler ve günümüz Sibiryalı halkları (Tunguzlar dahil) dinlerinin adı olarak “Şamanizm” terimini kullanmamışlardır. Hatta Potapov’un ifade ettiği gibi günümüz Altay toplulukları dinleri için bir isim öngörmüyor sadece “din” (yang / gök veya ışık) ifadesini kullanıyor, Buryatlar ve Moğollar da benzeri şekilde “kara din” ibaresini kullanıyorlardı. “Şaman” kelimesinin telaffuz edildiği belirtilen Tunguzlarda da bu kelime sadece “din adamı” anlamına geliyordu.² Bu nedenle “Şamanizm” teriminin bir din adı olarak ifade edilmesinin şimdilik bilim adamlarının bir öngörüsü olduğunu düşünmek belki de daha doğru olacaktır. Her ne kadar aşağıda ifade edileceği üzere Biruni’nin eserinde aktardığı “şamaniyyûn” ve “şemnân” gibi kelimeler varsa da bunların din adı olarak kullanılıp kullanılmadığı veya bu amaçla belirtilmişse bile, söz konusu sözcüklerin Biruni’nin isim vermek ihtiyacından kaynaklanıp kaynaklanmadığı hususu net değildir.

Şamanizm, erken devir Türkleri ve onların komşuları arasında çok daha eski çağlardan itibaren totemist inançlar, ata kültleri, hayvan kültleri, doğa

¹ S. V. Örnek, *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul 1988, s. 47.

² L. P. Potapov, *Altay Şamanizmi* (Çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 148.

Resim 1. Sibiryaya kaya resminde şaman olduğu düşünülen figür.

kültleriyle birlikte görülmektedir. Bazı araştırmacılar buradan hareketle Şamanizmin Türklere sonradan geldiği fikri üzerinde durmakta, dolayısıyla Şamanizmin IV-V. yüzyıllardan önce Orta Asya'da bilinmediğini iddia etmektedirler.³ Araştırmacı Gumilev konuyla ilgili olarak: "Gerek 'kam' terimi ve gerekse 'kamlık' sözü ilk defa VII. yüzyılda tespit edildiğinden, Cungarya ve Altay Türkleri arasında da kamlık sisteminin VII-XII. yüzyıllar arasında ortaya çıkmış olması ihtimali fazladır," görüşünü dile getirir.⁴ Bununla birlikte Sibiryaya'daki kaya resimlerinde çok daha eski tarihli ve şaman olduğu düşünülen ya da böyle yorumlanabilecek insan tasvirlerine rastlanması (Resim 1), bu konu üzerinde daha çok araştırma yapılması gerektiğini ortaya koyuyor. Sanat Tarihi'ne ilişkin söz konusu tasvirler bize, Şamanizm

denilen uygulamalar bütününe köklerinin belki de tunç devrine hatta daha erken tarihlere kadar uzandığını gösteriyor.

Ebû Reyhân el-Bîrûnî (973-1061?), el-Asârü'l-Bâkiye an el-Kurûnü'l-Hâliye adlı eserinde Şamanizmin, Buddha ortaya çıkmadan önce var olduğunu söyleyerek bu inanç sisteminin çok daha eski olduğunu belirtiyor:

Şeriatlar meydana gelmeden ve Buddha (Budâsif) ortaya çıkmadan önce yeryüzünün doğusunda yaşayan insanlar şamaniyyûn idiler. Bunlar putperesttiler. Bunların kalıntıları bugün Hindistan, Çin, Tuğuzguz ülkesinde bulunmaktadır. Horasan halkı bunlara şemnân der... Bunlar zamanın ebediyetine, ruhların tenasühüne, feleğin sonsuz bir boşlukta düşmekte olduğuna inanırlar.⁵

Türklerde en erken devirlerden beri inanç sisteminin Gök-Yer/Su-Atalar şeklinde formüle edildiği anlaşılmaktadır. Bu sistem, yukarıda adlarını andığımız çeşitli inançlarla bir arada yer almaktadır. Söz konusu inanışlar arasında evren, dünya, öteki dünyayla ilgili inançlar ve düşünceler de yer almaktadır. Böylece ortaya çıkan bu büyük ve karmaşık bütün ya doğrudan doğruya mitoloji kapsamına girmekte ya da çeşitli mitolojik öğeleri içermektedir.

³ A. Yaşar Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, s. 34-35.

⁴ L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 1999, s. 129.

⁵ Tercüme için bkz. R. Şeşen (haz.), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, s. 195.

ŞAMANİST TANRILAR VE RUHLAR

Tanrı Kavramı

Türk mitolojisinde pek çok tanrı ve ruh vardır; ancak bunlarla ilgili çok ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bu konudaki bilgiler farklı Türk kavimlerine göre değişmekte, bunlar arasında anlaşılmaz ya da çelişik ifadeler bulunmaktadır. Örneğin ileride değineceğimiz gibi bazı araştırmacılar İslamiyetten önce Türklerde tek Tanrı inancının bulunduğunu savunmakta, ama bunu kanıtlayacak deliller birçok kişiye göre zayıf kalmaktadır. Bu konu temelde dinlerin çoktanrıçılıktan tektanrıçılığa doğru geliştiği tezine karşı ortaya atılan, tektanrıçılığın insanlıkla yaşıt olduğunu ve sonraları toplumların inançlarının yozlaşarak çoktanrıçılığın ortaya çıktığını ifade eden başka bir tezle ilgilidir. Bu tez eski Türklerde tektanrıçılığın izlerinin bulunduğuna işaret etse de, ikinci derecede tanrılar ya da ruhların da var olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Bugün kullandığımız tanrı sözcüğü, İslamiyetteki Allah kavramıyla birleşip yeni bir anlam kazanmıştır. Aslında tanrı sözcüğü, eski Türkçedeki tengri sözcüğünden gelmekte ve bu sözcük çeşitli Türk topluluklarında birbirinden küçük farklarla kullanılmaktadır.

Türklerde tanrı tasavvuru Gök-Yer/Su-Atalar formülüyle ifade ettiğimiz çeşitli költlerle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle erken devirde tek bir Türk dini ile karşı karşıya olmadığımızı söyleyebiliriz. Türklerin din anlayışları, kavimlerin gösterdiği toplumsal yapı değişiklikleri nedeniyle, zaman ve yere bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Buna ek olarak, devletin din anlayışıyla halkın din anlayışı arasında zaman zaman uçurumlar ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında, yukarıda belirttiğimiz birtakım eski inançlarla birleşen şamanist uygulamalar egemenken, -örneğin Göktürk devrinde Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı gibi- devlet erkânı arasında bir Gök Tanrı inancı mevcuttu. Yalnız bazı araştırmacıların savunduğu gibi, Gök'ün en önemli tanrı olarak kabul edilmesi, bir çeşit tek tanrılı din ile karşı karşıya olduğumuz anlamına gelmez. Kaldı ki inançlarda Gök Tanrı'nın yanı sıra Yer Tanrı'dan ve tanrısal nitelikler taşıyan ruhlardan da söz edilmektedir.

Bununla birlikte İslamiyetin Orta Asya'da yayılışından sonra, bu dinin etkisiyle Müslümanlarla ilişkiye geçen Türk topluluklarında tek Tanrı kavramının Gök Tanrı költü sayesinde daha kolay yerleştiğini de kabul etmeliyiz.

Nitekim X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuzlar arasından geçen Arap gezgin İbn Fadlan, Oğuzların zorda kaldıklarında (Müslümanlara yakınlık duydukları için) başlarını göğe kaldırarak “Bir Tanrı” dediklerini bildirmektedir:

İçlerinden biri zulme uğrar ya da sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp Bir Tanrı der. Bu Türkçe ‘Bir Allah’ demektir. Zira Türkçede bir, vahit ve Tengri ise Allah demektir.⁶

Türklerde din mefhumunun, Gök-Yer/Su-Atalar formülüne uygun olarak şekillenmiş olduğunu daha önce belirtmiştik; bu, Türklerin İslamiyetle ilk karşılaştıkları zamanlarda da böyleydi. Nitekim İbn Fadlan seyahatnamesinde Oğuzlarda atalar kültürüne işaret eden şu ifadelere de yer vermektedir:

Hiçbir şeye ibadet etmezler. Aksine büyüklerine Rab (Allah) derler.⁷

İslamiyetin yayılmaya başladığı devirlerde Türklerin tanrı anlayışının ne durumda olduğunu konuyu biraz basite indirgese de Kaşgarlı Mahmud’un şu sözlerinde izleyebiliriz:

Yere batası kâfirler göğe ... Tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye ... Tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye ... Tengri denir. Bunların sapıklıklarından Tanrı’ya sığınırız.⁸

N.F. Katanov, yüzlerce yıl sonra Kaşgarlı Mahmud’un söylediklerinin bir Türk topluluğunda yaşadığını anlatıyor. Araştırmacı, 1890 yılında, Karagaslara yaptığı ziyarette tespit ettiklerini kayda geçirirken, bu kadar geç tarihte bile söz konusu Türk topluluğunun “dağ” ve “su” tanrısına inandığını ve ateşi kutsal saydığını belirtiyor:

.. Birisi ava çıktığında Dağ Tanrısı için kurban keser ve gömleğini yere dikilen sırığa bağlar. Bunu yapana Dağ Tanrısı hayvan verir ve o kişi mutlu olur. Eğer sırığı yere dikmezse hayvan avlayamaz. Dumanyla cinleri korkutup kaçırdığı için sırığın yanında kutsal ateş yakılmalıdır... Bir kimse eğer balık tutuyorsa, gömleğini nehrin kıyısındaki sırığa bağlar ve onun yanında da kutsal ateş yakar. Böylece Su Tanrısı ona çok balık verir.⁹

Görüldüğü gibi eski Türk halkları universalist bir anlayışla, doğa ve evrene ilişkin çeşitli ve kendisine büyük, gizemli ve önemli gelen unsurları tanrılaştırmıştır.

⁶ R. Şeşen, *X. Asırda Türkistan’da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, İstanbul 1975, s. 31.

⁷ R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 30.

⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, c. III, Ankara 1999, s. 377-378.

⁹ N. F. Katanov, Tallap Alğan Pılıg Toğıstarı-Bilimsel Eserlerinden Seçmeler, Hakas Fol’klarının Paza Etnografyasının Tekstleri- Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri, Türksöy Yayınları, Ankara 2000, s. 206-207.

Derlenen mitler ve eski metinlerden anlaşıldığına göre, çeşitli Türk toplulukları, bazı tabiat unsurlarını tanrı olarak nitelerken bazılarını da yine tanrı anlamında olmakla beraber, derece olarak daha aşağıda olan ruhlar olarak ifade ederler.

Örneğin Anohin'in tespitine göre Altay Türkleri ruhları (tanrıları) evvel-den beri var olanlar, ilk baştaki ruhlar (=tösler/tözler ki bu terim öz, kök, temel, başlangıç anlamına gelir) ve yaratılmış bir şey veya şey olarak tanımlanan ikinci derecede ruhlar (=yayan neme ve neme) olarak belirtilir. Ruhlar temiz ve pis (kötü) olarak ifade edilir. Yani bunlar aruu (arı, temiz) tös veya kara tös ve ikinci derece ruhlar için de aruu neme ve kara neme olarak ifade edilirler. Bir de kullanılan bir başka tabaka oluşturan ata ruhları vardır. Bunlara Körmös de denilir. Bunlardan anne tarafından olan ata ruhları dayı ata demek olan Ozogı taydalar, baba tarafından atalar ise esas öz atalar demek olan Kan adalar şeklinde söz edilir. Bazen kötü ruhlar da genel olarak körmös terimiyle anlatılmıştır.¹⁰

Öte yandan tanrılar ve ruhların isimleri ve önemleri çeşitli Türk halklarında bazı değişiklikler arz ederken, tanrılaştırılmış tabiat unsurları ile ilgili anlatılan mitler de farklı farklı olabilmektedir. Bununla birlikte, insanların yaşantısına karışan, bereket veren veya korku ve hastalık salan, insan hayatı ile ilgili çeşitli müdahalelerde bulunan bu tanrı veya ruhlar, gökte ve yerde bulunan göğün ve yerin çeşitli unsurları olmaları açısından bütün Türk kavimlerinde ortakdır. Bu yüzden ulu bir dağ, ulu bir ağaç ve erişilmez gök vb. her Türk topluluğunda tanrı sayılabilmıştır. Bazı dağlar ve başka tabiat unsurlarının tanrı sayılmadığı zamanlar da olur ama o zaman bunlar tanrının meskeni veya bir şekilde tanrı ya da ruhlarla ilişkili olduğu düşünülen yerler olarak kabul edilirler. Tanrıların ve ruhların büyüklüğüne küçüklüğüne göre yaptıkları çeşitli işler vardır. Kimi her şeyi yaratmıştır, kimisi atmosferle ilgilidir. Kimisi bereket sağlar, bazıları özel olarak kadınların ve çocukların koruyucusudur. Bazıları insanlara ruh verir. Kimisi ölüme sebep verir, ölümün efendisidir, vs. Hemen hemen bütün tanrılar kurban ister, bunlar kanlı veya kansasız kurbanlar (hediye, saç) şeklindedir. Tanrılar veya ruhlar için çeşit çeşit merasimler yapılır. Bu ayin ve törenlerin önemli bir kısmında din adamları baş rolü oynar.

Türk toplulukları uzun tarihleri boyunca İslâmiyet dahil olmak üzere çeşitli dinlere girmişlerdir. Günümüzde Türklerin büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte eski ata dinlerinde kalanlar ve başka dinlere inananlar hâlâ bulunmaktadır. Dolayısıyla geçmiş asırlarda Tabgaç, Karluk ve Uygur gibi büyük Türk kitleleri kendi ata dinleri yanında Budizm, Manihaizm, Zerdüştlük gibi dinlerin tanrılarına da inanmışlar ve mitlerinde bunların da özelliklerini yansıtmışlardır.

¹⁰ A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* (çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 3.